

Geambaşu Réka

A kolozsvári roma elit kialakulásának folyamata

A romániai roma kisebbség elitje – mely politikai, illetve a civil szervezetekben tevékenykedik –, a többi romániai domináns vagy kisebbségi etnikai csoport elitjéhez hasonlóan szerepdefinícióját és hatalmát nem tudja ellenálló, *ellenelit* (úgynevezett „*counter-élite*”) múltra építeni, s ekként legitimálni. Az ellenelit alatt itt a domináns ideológiai diskurzustól eltérő kulturális értékeket tartalmazó diskurzusok megfogalmazóinak körét értjük.

A roma elit *nem csak a számbeliség értelmében* kisebbségi: marginális befolyással bír a romániai politikai döntések meghozatalában, így magának a '89 után kezdődött átmenet irányításában is. Schaefer (1998) nyomán kisebbséginek tekinthető az a többségi vagy domináns csoportnak alárendelt csoport, mely a hatalomból való részesedés területén hátrányos helyzetű. Kisebbségiként határozható meg egy közösség, ha – kollektíven – 1. egyenlőtlen bánásmódban részesül a többségi csoport részéről, 2. ha a többséggel szemben megkülönböztető testi vagy kulturális vonásokkal rendelkezik, 3. ha az egyének kisebbségi csoporttagsága involuntáris (akaratlan), 4. ha az endogám házasodás csoportszintű normaként érvényesül és ha 5. a csoport tagjaiban tudatosul az alárendeltség. A *számbeli* kisebbség fogalmán túl alárendelt csoportról beszélünk továbbá akkor is, ha az egyének jelentősen kevesebb hatalommal rendelkeznek saját életük felett, mint a többségi vagy domináns csoport tagjai. A kisebbség tagjai nem ugyanolyan arányban részesülnek a társadalom által értékesnek tartott javakból és erőforrásokból, mint amekkora az osztálytársadalomban az arányuk (Schaefer, 1998:2-5)

A romániai, de általában az egész közép-kelet-európai régióbeli roma népesség helyzete minden említett kritérium alapján kisebbségi csoportként sorolható be. A roma lakosság az ország legdepriváltabb, legmarginálisabb, erőforrásoktól leginkább elzárt etnikai kisebbsége¹.

Annak ellenére, hogy a romák – mind az 1992-es, mind a 2002-es népszámlálási adatok szerint – Románia számbelileg második legnagyobb etnikai kisebbsége², egyetlen választás alkal-

1. Egy 1992-es vizsgálat szerint (Zamfir-Zamfir, 1993) a romák 80%-a szakképzetlen, a 16 éven felüliek 45%-a munkanélküli, s míg a férfiak 44, a nők 59%-a írástudatlan. Míg egy 1992-es adatfelvétel szerint a romániai lakosság 16%-a él a túlélési küszöb (az elsődleges szükségletek kielégítéséhez, tehát az élelem megvásárlásához szükséges erőforrások mennyisége) alatt, ez a roma népesség 63%-ára mondható el (Zamfir-Zamfir, 1993:128). Más, mennyiségi adatokat használó források hasonló következtetéseket vonnak le: három és félszer nagyobb esélye van a szegénységre az egyének akkor, ha a roma etnikum tagja, a fogyasztás pedig átlagosan 40%-kal kisebb a roma közösségek körében, mint a teljes társadalom tagjai esetében (Teşliuc 1999:244).

2. Romániában, a legutóbbi feldolgozott, 1992 januárjában készített népszéírás szerint Romániában 409.723, magát romának valló személy él, ez a teljes lakosság 1,8%-át, és az ország második legnagyobb etnikai kisebbségét jelenti. A Romániában élő romák száma számára vonatkozóan több becslés is született; a számok vitatottak. Egyes roma vezetők a romák számát 3 és 5 millió között tartják valóságosnak. A Romániai Romák Etnikai Szövetségének számításai ennél realisztikusabbak: feltételezéseik és számításaik szerint ugyanis az országban 2,5 millió cigány él, s így a teljes lakosság 10%-át teszik ki. Más megfigyelők ennél kisebb intervallumban (egy és másfél millió) gondol-

mával sem tudtak politikai képviselőt delegálni a parlamentbe – az egyetlen roma képviselő az alkotmány szerint, a minden etnikai kisebbségnek kijáró képviselő jogán van jelen.

E tanulmányban a romániai posztkommunista társadalom elitképződésének³ sajátos aspektusát, szeletét, egy lokális – a kolozsvári – roma elit rekrutációs folyamatait és működését vizsgáljuk. Az elemzés kontextusát a romániai rendszerváltást követő gazdasági és politikai átmenet, ennek sajátosságai képezik. Egyik ilyen sajátosság az, hogy nincsenek olyan politikusok, akiket az egykori diktatúraellenes, „disszidens” múlt legitimál – akik vannak, azoknak a szerepe marginális. Egy másik sajátosság az egykori kommunista politikai elit szerepvállalása, az átmenet irányításában betöltött funkciója. Sajátosak ugyanakkor azok a folyamatok is, amelyek során a roma közösség „rejtett szocialista problémából” etnikai kisebbséggé válik.

Kutatásunk során 21 interjút készítettünk. Az alanyok kiválasztása a *hólabda-módszer* segítségével történt: első interjúalanyok médiaszerepléseikből közismertté vált politikusok, illetve a civil szféra intézményeinek vezetői voltak. Az adatgyűjtés során, a hólabda-módszer révén elsősorban a mezőny belső referenciái szerint haladtunk, az elitek egymás általi beazonosítását tekintve alapul, ezzel egyszersmind visszaellenőrizve azt, amit egy intézményalapú megközelítésben elitként definiáltunk.

A KISEBBSÉGI ETNIKAI ELIT KIALAKULÁSÁNAK ROMÁNIAI KONTEXTUSA

A posztkommunista társadalmak átmeneti folyamatában szerepet játszó elit nem csak össztársadalmi, illetve a társadalom domináns csoportjának szintjén érvényesül, hanem a különböző – etnikai, nemzeti, kulturális, nemi, szexuális stb. – kisebbségek csoportjainak elitje is lényeges szerepet játszik az átmenet alakításában.

Az államszocializmus idején a *homogenizáló, uniformizáló* törekvések szabták meg az állampárt politikájának legfőbb irányvonalát. A „másság” a szocialista retorikában a „deviáns” szinonimájává vált, s azt az egyént jelölte, aki visszautasítva az „arcnélküli tömegbe” való beolvadást, kivonta magát a szocializmus építési munkája alól. A „kommunizmus felépítésének” terve csak a faji, nemi, etnikai, mi több, térbeni vagy egyéb jellegű különbségek eltörlése révén vált elképzelhetővé, s ebben a kontextusban vált árulóvá vagy ellenállóvá minden olyan személy vagy törekvés, mely az egyéni jogok vagy az etnikai identitás elismertetésére törekedett (Kligman, 2000:43).

Az 1989-es forradalmat követő időszakban létrejöttek olyan politikai és civil szervezetek, melyek az azt megelőző időszakban nyilvánosan nem létező társadalmi csoportokat és azok sajátos értékeit képviselték (ilyennek tekinthető a *Romániai Magyar Demokrata Szövetség*, a 22 című folyóiratot kiadó *Társadalmi Párbeszéd Csoport*, de akár bármelyik – természetvédő, műemlékvédő, emberi jogi stb. – civil szervezet). Ide sorolhatók továbbá azok az egyének, akik valamely etnikai, nemzeti kisebbség tagjaiként határozzák meg önmagukat, s mint ilyenek, sajátos tevé-

kodnak. Egy 1992-ben végzett, a roma populációra vonatkozó vizsgálat nyomán a szerzőpáros (Elena és Cătălin Zamfir) 1 010 000-re értékeli azoknak a roma személyeknek a számát, akiknek életmódja tradicionálisnak vagy ehhez közelállónak tekinthető (Pons, 1997:7).

3. *Elitnek* tekintjük azokat a társadalmi csoportokat, amelyek az autoritás és hatalom monopóliumával rendelkeznek, s amelyek a hatalomgyakorlásban különböző – gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális, ideológiai stb. – elnyomást / dominanciát valósítanak meg (Málnai, 1996).

kenységet folytatva, partikuláris kultúrájukból fakadó érdekeket is követnek; s itt említhetők meg a különböző kisebbségi célokat, érdekeket artikuláló politikai vagy nem kormányzati, non-profit szervezetek.

A demokratizálódás kontextusában jelenik meg a magát a romániai roma közösségek elitjének tekintő csoport.

A ROMÁNIAI ROMA KÖZÖSSÉG

A roma népesség Közép-Kelet-Európa legnagyobb etnikai kisebbsége. E régióbeli általános helyzetüket elsősorban marginalizáltság, a különböző gazdasági-társadalmi-politikai erőforrásoktól való elzártság jellemzi (vö. Bárány, 1994:323). A romák kollektív depriváltsága és marginális státusa történelmileg meghatározott (vö. Achim, 2001), a társadalmi és gazdasági erőforrásoktól való elzártságuk Kelet-Európában való megjelenésükig visszavezethető.

A *roma társadalmi kategóriát* azonban egyszersmind a címkézések, illetve stigmatizálás is meghatározta, alakította; helyzetére valóban találó Lucassen „imposed ethnicity” fogalma (1991). A roma csoporthoz való tartozás elsősorban nem autodefiníció kérdése, hanem az adott társadalomban hatalommal rendelkező csoportok stigmatizációs, megnevező s egyben kirekesztő tevékenységének következménye – az etnikai identitás tartalmát elsősorban a többség határozza meg. A nem roma, a többségi társadalom tagjai elsősorban a testi, vélt vagy valós antropológiai jegyek alapján különböztetik meg magukat a romáktól, ugyanakkor az egyének a társadalmi elhelyezkedésének, státusának kritériumait is használják (vö. Csepeli, Örkény, Székelyi 1999:31). A szegénység csoportképző, s egyben az etnikai határokat megerősítő jegy (vö. Barth, 1969). A szegény ember romának tekintik akkor is, ha az nem az, vagy magát az nem tekinti annak.

Ennek a tanulmánynak fontos következtetése, hogy a roma közösség elitjét, annak pozícióját, szerepét is tulajdonképpen kívülről határozzák meg.

A ROMA ELIT REKRUTÁCIÓJA ÉS SZEREPDEFINÍCIÓJA. HIPOTÉZISEK

A roma elit legitimációs stratégiája kettős: „lefele irányuló”, azaz a roma közösség tagjait célozza; „kifele” irányuló, vagyis a többségi társadalom felé céloz. Az első stratégia követésével magát az etnikai csoportot diskurzív eszközökkel alkotják meg. Az utóbbi stratégia követése során a roma elit az állam, a központi-többségi elit legitim tárgyalópartnereként jelenik meg. (A következőkben a „többségi elit” kifejezést használjuk, amikor a *nem* roma elitre gondolunk).

Az etnikai csoport és a modern értelemben vett nacionalizmus – amint Paul Brass (1991) modellje is mutatja – tulajdonképpen annak a sajátos interakciónak az eredménye, amely a modern, többségi állam és az állam keretein, leggyakrabban annak társadalmi perifériáján élő nem-domináns etnikai csoportok elitje között alakul ki. Az államot, illetve a különböző etnikai csoportokat képviselő elitek közötti viszonyrendszer sajátos formákat ölthet, ezt azonban magának az elitnek az érdekei és törekvései határozzák meg. Az elitversengés, illetve az elitek közötti interakciók olyan folyamatnak tekinthetők, melyek végeredményben létrehozzák, megteremtik az etnikai csoportot, kiválasztva azokat a kulturális jegyeket és jellegzetességeket, amelyek segítségével definiálható az adott etnikai csoporthoz tartozás kritériumrendszere, meghatározható az adott etnikai identitás és a csoporttagság, valamint meghúzóhatók az etnikai csoport határai.

Az etnikai identitásnak ebben az értelmezésben (mely egyszersmind a *primordialista, essentialista megközelítés* ellentétét is képezi) folyamat-jellege van. Ez a folyamat a következőképpen alakul:

Az adott kulturális jegyekkel rendelkező csoportok elitjei versengenek a szűkös erőforrásokért és a hataloméért. Ebben a versenyben az etnikaivá, politizálttá váló csoportnak a kulturális értékei és szokásai politikai erőforrásokká válnak, de ugyanakkor olyan szimbólumokká és azonosulási referencia-pontokká is, amelyekre az elit a saját csoportjához szólva hivatkozhat, a közös identitás és a belső kohézió fenntartása céljából (Brass, 1991:15).

Ebben a folyamatban azonban a különböző kulturális jegyek kiválasztása és szimbólummá, emblematikussá alakítása alapvetően önkényes jellegű, tekintettel arra, hogy a belső szolidaritást erősíteni, illetve a többi csoporttól való különbözőséget hangsúlyozni kívánó eliteknek olyan hasznossági és hatékonysági szempontokat kell figyelembe venniük, amelyek a csoport tagjaiban az összetartozás, a közös identitás, a többi csoporttal való szembenállás érzését erősítik. Az etnikai csoport politikai érdekcsoporttá, adott esetben pedig nemzetté válásának folyamata végső soron pedig azt a célt követi, hogy mind a tagokkal, mind a többi, leggyakrabban az államot képviselő elittel szemben az etnikai elit megalapozza és megerősítse legitimitását (Brass, 1991:16-17).

A romániai roma elit kialakulása, illetve a roma etnikai csoport(ok) – a romániai politikai rendszeren belül elismert csoport-jogokkal rendelkező – politizált etnikai közösséggé válása azonban egy olyan további folyamatot és interakciót feltételez, mely explicit módon nem jelenik meg a Brass elit-versengés modelljében. A nem-domináns etnikai csoportok elitjének az a törekvése, hogy az állammal való viszonyban képviselőnek ismerjék el őt, nem egyirányú folyamat, s nem csak azokat a stratégiákat jelenti, melyeket a kisebbségi elitek érvényesítenek – ti. a csoport egységesként és partikulárisként való feltüntetése. Ebben az interakcióban ugyanis az állam nem passzív és statikus szereplő, hanem maga is alakító tényező. A nem-domináns etnikai elitek és az állam közötti viszonyban maga az állam irányítja, hogy miképpen történjen azoknak az eliteknek a „megnevezése”, „kinevezése”, „megjelölése”; az állam, mint a domináns csoport képviselője dönti el, hogy kik azok, akiket „tárgyalópartnernek”, „ellenfélnek” tekint. Feltételeztük, hogy a roma elit rekrutációjában, kialakításában valóban döntő az, hogy a domináns elit kit tekint romák képviselőjének. Ez mindenekelőtt az alulról jövő, roma közösségeken belüli legitimitáció hiányának tulajdonítható – egyetlen választás alkalmával sem sikerült egyik, roma érdekképviseléssel foglalkozó pártnak sem bejutnia a törvényhozásba. A roma közösség több olyan elit-csoportosulása lépett ki a nyilvánosságba, mely „a romániai romák legitim képviselőjeként” kívánja magát mind a romákkal, mind az állammal szemben elismertetni, különböző legitimitációs stratégiákhoz folyamodva. Mindegyik elit-kör elsődleges törekvése olyan pozíciókba kerülni, melyek gazdasági és szimbolikus tőkéhez, valamint hatalomhoz juttatná őket, ezen túlmenően pedig céljuk a romák „öntudatos politikai entitássá” változtatása (Brass, 1991: 36-37), illetve azok státusának (jólétének, polgári jogainak és oktatási esélyeinek) javítása. Mivel a roma közösségben nincsenek belső, mozgósítható erőforrások, a különböző roma elitek versengésének tulajdonképpeni tétje az állam által az etnikai elitek rendelkezésére bocsátott, különböző természetű erőforrások megszerzése. Ugyanakkor viszont a roma kisebbség nem számíthat egy „anyaország” anyagi támogatására – ahogy ezt Brubaker háromszög-modelljével lehet szemléltetni (2000:287-303)

A roma politikusok legitimitásukat elsősorban nem alulról – az általuk képviseltektől, a romáktól, a szavazóktól – várják, hanem abból a partner-státusuktól, mely attól függ, hogy a többségi, román politikusok elfogadják-e, ha igen, akkor miképpen fogadják el őket. Ennek hangsúlyozása központi szerepet kap az interjú beszámolókból is.

Az állam hozzájárulásával és beleszólásával történő roma elitrekrutáció több lényeges sajátosságot mutat.

Az *egyik* abból a szemléletből fakad, amit Brubaker „csoportizmusnak” nevez: a romániai domináns elit a roma közösséget egységesnek, homogénnek, rögzített határvonalúnak tekinti, emiatt ennek megfelelő egységet, koherenciát vár el a politikai képviselet szintjén is. A roma elit azonban, létrejöttében és működésében – amennyiben lehetősége van a domináns elit ellenőrzésén kívül maradni (s a kolozsvári esettanulmány erre ad példát) –, a romániai roma közösségek heterogenitását, szegmentáltságát, mutatja és termeli újra. Erre utal a politikai formációk és az érdekek, célkitűzések pluralizmusa.

A domináns, román etnikumot képviselő elit általi irányítottságból fakad egy *másik* sajátosság: az a folyamat, melynek során a roma elit nem ellenőrzi a romák számára hozzáférhető mobilizációs pályákat, csatornákat, a hatalmi hierarchiakat. De, hasonlóan, átkerül a többségi elit kompetenciájába a „roma etnikai csoport-hovatartozás” definíciója, az etnikai határvonalak meghúzása is. Ez a jelenség legszemléletesebben a roma civil szervezetek általános működési mechanizmusai révén is megvilágítható: a támogató intézményektől beérkezett anyagi erőforrásokból ezek a szervezetek elsősorban olyan programokat, projekteket dolgoztak ki és szerveztek meg, amelyek központi problémái hagyományosan nem releváns problémáknak számítanak magukban a roma közösségekben⁴

A ROMÁNIAI ROMA POLITIKAI ELIT KIALAKULÁSA

A magukat a roma etnikum képviselőiként bemutató, és pozícióikat, hatalmukat ekként legitimáló politikusok közvetlenül az 1989-es romániai rendszerváltást követően a nyilvánosság elé léptek. Ezek az egyének azonban nem egyetlen politikai alakulat, szervezet tagjaiként kezdték el tevékenységüket, hanem különböző intézmények létrehozóiként jelentek meg. Amikor egymással találkoztak, kommunikálni kezdtek, akkor már bizonyos szervezetek képviselőiként léptek fel, és nem azért – mint például a magyarok, németek stb. –, hogy egy közös szervezet kezdeményező személyei legyenek. Emiatt roma elit nem egy közös, egységes mezőny szereplőiből áll, amelyben mindannyian egy kollektív stratégiát követnek, hanem olyan atomizált, szegmentált elit-csoportok tagjaiból, mely csoportokban gyakorlatilag csak a külső kategorizálás révén történő „romának” minősítés a közös jellemző. Az országos szinten szerveződő roma elit egyik lényeges csoportja például a magukat „zenész cigányoknak” nevezők köre. Ők saját

4. Romániában összesen 519, sajátosan roma problémákkal, s nagyrészt romák által működtetett olyan civil vagy politikai szervezet van, melyek 1990 óta döntően a roma lakosságot célzó projekteket dolgoznak ki. A rendszerváltást követő 10 évben az adatbázisban regisztrált 519, roma közösségekkel is foglalkozó szervezet és intézmény összesen 1013 olyan projektet szervezett, melynek hasznélvezői részben vagy teljes mértékben romák voltak. E programok száma és intenzitása sokat változott az elemzett 10 év alatt: az 1990-ben megpályázott és elvégzett 20 projektről a szám közel 300-ra emelkedett 2000-ig. A roma lakosságra és annak problémáira összpontosító civil és politikai szervezetek legnagyobb számban Bukarestben és Kolozs megyében jöttek létre és működnek, s az összes 519 ilyen típusú intézmény közel fele Erdélyben fejt ki tevékenységét.

identitásukat elsősorban kulturális terminusokban definiálják, de a roma politikai pártok valamelyikében is részt vesznek.

A KOLOZSVÁRI ROMA ELIT

A kolozsvári roma elit több csoportból áll, bár ezek között személyi átfedések vannak. Az általuk létrehozott és működtetett intézmények és a képviselt érdekek alapján több csoportosulást lehet elkülöníteni. A nyilvánosságban, a politikai folyamatok résztvevőiként elsősorban a politikai pártok, illetve a magukat non-profit, civil szervezeteknek⁵ tekintő intézmények képviselői jelennek meg.

További elit-csoportot alkotnak azok a roma származású egyetemi hallgatók, akik a Babeş-Bolyai Tudományegyetem különböző karain létrehozott úgynevezett „roma helyeken” tanulnak⁶, s akik tevékenységükben elsősorban a civil szervezetekhez kapcsolódnak szorosán.

Ha azonban az elit fogalmát nem intézményi mezőnyben helyezük el, elitnek tekinthetjük mindazokat az egyéneket, akik a romák körében kialakult értelmezés szerint elitnek tekinthetők. Ez a harmadik csoport a gazdasági és a lokális elitet jelenti, azokat az egyéneket, akiket egyrészt környezetük (tradicionális) vezetőként (egyfajta „*opinion leaderként*”) fogad el, de akik nem léptek ki a nyilvánosságba, s akik nem töreksenek politikai presztízsrre. A jelen tanulmány a politikai szférában, illetve a civil szervezetekben kialakult elit tagjaira vonatkozik.

A KOLOZSVÁRI CIVIL ÉS POLITIKAI SZERVEZETEK KIALAKULÁSA

Kolozsváron 29 „roma” civil szervezet és egy politikai párt, a Roma Párt (Partida Rromilor) működik, ezek az adatok viszont nem teljesek: a terepen szerzett tapasztalatok alapján elmondhatjuk, hogy ennél jóval több, hivatalosan bejegyzett politikai párt létezik, s ezek közül mindenképpen egynél több működik bejegyzése óta folytonosan vagy megszakításokkal.

A kolozsvári roma elit kialakulását annak az intézményrendszernek a kialakulása révén mutatjuk be – narratív hálózatelemzés segítségével – amely a '89 utáni átmenetben főleg a politikai változásokban játszott szerepet. A demokratizálódás két lényeges aspektusát különböztetjük meg: a demokratikus intézményrendszer, illetve ezek „tartalmának”, a politikai magatartások kialakulását és átalakulását. Az első az úgynevezett „*hardware*”, a társadalmi struktúra szintjét jelenti, az utóbbi pedig azt a politikai kultúrát, azokat a politikai cselekvési mintákat („*software*”), melyek a létrehozott intézményrendszert működtetik.

A kolozsvári roma közösség politikai elitjének tevékenysége a rendszerváltást követően elsősorban az intézményi keretek kialakítását jelentette. Ennek a szervezetalapítási folyamatnak a mozzanatait, lépéseit az ebben résztvevő interjúalanyok rekonstruálták, sajátos, lényeges elemeket hangsúlyozva, egyszersmind sajátos olvasatát adva ennek a folyamatnak:

5. A www.greekhelsinki.gr című web-oldalon található *Center for Documentation and Information on Minorities in Europe - Southeast Europe (CEDIME-SE). Minorities in Southeast Europe. Roma of Romania* című dokumentum. Ez a romák által alapított kulturális egyesületek, politikai pártok listáját és címét tartalmazza.

6. A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetemen, bizonyos szakokon kiegészítették a beiskolázási helyeket roma fiatalok számára.

„Mikor kezdte el a politikai tevékenységét?”

Rögtön a forradalom után sok roma személy keresett meg, hogy hozzunk létre valamit. Először megalakult az ULDR (Uniunea Liber-Democrată a Romilor din România, a Romák Szabaddemokrata Szövetsége), itt, a piacnál volt, a Tipografiei (Nyomda) utcában a székhelye, a Romák Szabad-Demokrata Szövetségének hívták.

Milyen egyéb kezdeményezésekről tud?

Már beszéltek velünk, hogy menjünk Bukarestbe, hogy hozzunk létre, hogy lépjünk be... Tehát én az elején effektíve visszautasítottam, nem léptem be.” (A., 51 éves, politikus és civil szervezeti elnök)

„Az első szervezetnek voltam a kezdeményezője, az elsőnek, amit nemzeti szinten elsőnek létrehozta. Még 1989-ben, kb. december 29. körül, két nappal az Újév előtt, itt találkoztunk ebben a házban, ennél az asztalnál, 5 személy, s mi létrehoztuk az első szervezetet. Tehát még 1989-ben, pontosan miután meghalt Ceauşescu, 4 nappal utána, mi eldöntöttük, hogy írunk mi egy alapszabályzatot, s csinálunk egy szervezetet és már január 7.-én, vagy 9.-én, nem tudom biztosan, megalakítottuk az első országos szervezetet, a Romák Ligáját (Liga Rromilor).

És kik voltak ezek a kezdeményezők?

Én, G., aki meghalt, C., mester volt a Clujánánál, ott dolgozott mesteri állásban, az asztalos részlegben, a karbantartásnál, egy egész román részleget vezetett és még egy valamilyen úr, valamilyen H., már nem tudom, hogy hívták. Ezek voltunk a kezdeményezők, öten, akik a kezdeményező csoportot csináltuk, hogy megalkossuk ezt a szövetséget.

Kitől kapták a székházat?

A polgármesteri hivataltól.

1990-ben, míg a Romák Ligájánál voltam, az első szervezet a Nemzeti Megmentési Front volt (Frontul Salvării Naţionale). Ennek az adminisztratív struktúrának voltunk a része, a prefektúrához tartoztunk, a Kisebbségi Bizottság keretén belül dolgoztam. [...] Abban a pillanatban, amikor az ULDR megalakult, megválasztottak 3 személyt, akik kellett képviseljék, ugyancsak nemzeti szinten, ugyancsak a CPUN-ban, mint állandó tag a romákat. E közé a 3 ember közé is beválasztottak a CPUN-ba⁷ Az ULDR 1996-ig volt meg. Az 1996-os választások után feloszlott, mert arra a következtetésre jutottunk, hogy a romáknak több szervezetük van, nem tudjuk úgy kihozni, hogy elérjük azt a parlamenti küszöböt, hogy bejussunk a parlamentbe.

Miért, voltak más pártok is?

Igen, menet közben még megalakult a Romák Pártja (Partida Romilor), amelynek Bukarestben volt a központi székhelye. A bukarestiek létesítették: Răducanu Gheorghe, Nicolae Gheorghe, Mădălin Voicu, abban az időszakban még azok a muzsikusok is tagjai voltak, a roma muzsikus elit, F. O. Tehát ők alakították meg nemzeti szinten a Romák Pártja szervezetet. 1996-ban, nem tudom, milyen módszerrel, nem is érdekel, ők nyerték meg, ahogy mondani szokták, a legtöbb szavazatot az országban. Pedig a konkurencia ... Tehát, több szervezet volt, nemcsak a Romák Pártja, mert idő közben, 90-től 96-ig megalakult több roma szervezet, a megyékben. És 96-ban több szervezet indult a választásokon. Persze, akkor szétszóródtak a szavazatok, egyik sem tudta elérni a szervezetek közül azt a küszöböt, nem tudom mennyi volt, 5% vagy 7% és

7. A CPUN (Consiliul Provizoriu de Uniune Naţională; magyarul: A Nemzeti Egység Ideiglenes Tanácsa) Románia ideiglenes parlamentje volt 1989 decembere és az 1990-es első szabad választások között. A létrejött nemzeti kisebbségi – magyar, roma, német stb. – politikai szervezetek formálisan is ebben az ideiglenes törvényhozói funkciót ellátó intézményben képviseltették magukat.

ki kellett nevezzenek egyetlen személyt az etnikum részéről, hogy képviselje a parlamentben a romákat. Ők Bukarestben lévén, mert a centralizált szavazatok mind Bukarestbe mentek, nekik több szavazatuk volt, mint a többi szervezetnek, akkor, az ő szervezetükből kinevezték a személyt: Răducanut. Ő volt az első képviselő a parlamentben. És mi, amikor láttuk, hogy a szervezetnek van képviselője a parlamentben, arra gondoltunk, talán jobb lenne, ha minden szervezet felbomlana, a tagokkal és a vezetőséggel, s hogy együtt vegyünk részt a választásokon. (B., 50 éves, a Roma Párt kolozsvári elnöke)

„89-90-ben létrehoztuk az első politikai szervezetet, a Romániai Romák Demokrata Szövetségét (Uniunea Democrată a Romilor din România). Volt egy szociológus, Nicolae Gheorghe, ő foglalkozott Bukarestben a kisebbségekkel. Jött, segített. Nekünk már megvoltak a pontos ötleteink, elképzeléseink, mi már megegyeztünk Kolozs megye szintjén. Kolozs megye szintjén már megvolt a Romániai Romák Demokrata Ligája, B. úr volt az egyik kezdeményező. Ő kezdte el azt a dolgot csinálni, ezután Bukarestbe mentünk, megegyeztünk velük is, törvényesítettünk mindent. [...]

A törvényesítés után kapcsolatba léptek velünk Bukarestből, egy szociológus, szintén roma, mint mi, s mondta, hogy „gyertek, csináljunk központi szinten is valamit”, mert már elindult Vâlceában is, volt ott egy ügyvéd, aki megcsinálta az első szervezetet, velünk párhuzamosan. S találkoztunk Bukarestben. Itt megegyeztünk, tárgyaltunk, megírtuk a kezdeményező egyezményt és létrehoztuk a Romániai Romák Általános Szervezetét (Uniunea Generală a Romilor din România). Jött még egy elnök is, nem tudom honnan, én voltam a Kolozsvári Romák Demokrata Ligájának az elnöke, és jött a vâlceai elnök, Bobu ügyvéd, és Bukarestből jött az a Gheorghe, már nem tudom hogy hívják. Felvettük a kapcsolatot Cioabă-val is, az idősebbel, aki meghalt, segített, együttműködtünk.” (C., 47 éves, a Roma Párt tisztségviselője)

Az 1989. decemberének eseményei után közvetlenül alakult Kolozsváron az első formális struktúra, mely a romák érdekvégyesítésének, a nyilvánosságban való megjelenésének, etnikai identitásuk kifejezésének keretét nyújtott.

A kolozsvári roma politikusok nyilvános megjelenésének első lényeges mozzanata, mely minden narrációban kulcsmozzanatként jelenik meg, a (kolozsvári) Vasutas Klub épületében megtartott 1990. január 7-i gyűlés: az ekkor kinevezett és megválasztott vezetők legitimitása, de valójában maga az itt megalapozott teljes politikai tevékenység legitimitása a többségi társadalom, s ennek elitje általi „jóvágásból” fakad. Mint említettük, a roma politikusok legitimitásukat elsősorban nem alulról – az általuk képviseltektől, a romáktól – várják, hanem abból a partnerstátusukból, mely attól függ, hogy a többségi, román politikusok elfogadják-e, s ha igen, akkor milyen szerepben fogadják el őket. Ennek hangsúlyozása valóban központi szerepet kap az interjú beszámolókból is. Az alanyok többször is kiemelik FSN, CPUN-tagságukat, illetve tárgyalási pozícióikat, melyeket a többségi politikum szereplői „kiutalnak”, kijelölnek nekik.

A kolozsvári roma politikai szervezeteket kezdetben egy viszonylag szűk és jól meghatározható csoport alakította ki, ebben a folyamatban azonban – a bukaresti irányítástól és kontrolltól eltekintve – elsősorban egyfajta tehetetlenségi erő általi előrehaladás jellemezte: nem beszélhetünk helyi szinten sem egy olyan összehangolt, koherens stratégiáról, mely a lokális roma-képviselést egységes, hatékonyan működő mezőnyvé tette volna. A kezdeti helyi politikai szervezkedés egy, már korábban hálózatként létezett csoporthoz, az úgynevezett Bufnița-csoporthoz fűződik,

melynek tagjai azonban a későbbiekben nem tudnak a létrejövő struktúrákba beilleszkedni, s ezért maga a kezdeményező kör feloldódik.

A kolozsvári roma civil szféra (mint a civil szervezetek köre) ehhez képest később alakult ki: a civil szervezetek zöme 1996-97-ben született. E szervezetek alapítása tulajdonképpen azoknak a roma politikusoknak a tevékenységéhez fűződik, akik egyrészt rendelkeztek azzal a tőkével, amely szükséges egy ilyen jellegű szervezet-alapításhoz, s akik másrészt erre kellően motiváltak is voltak, többnyire a politikai aktivitásukból származó frusztráltság miatt. Ugyanis ők voltak azok, akik a politikai karrierjüket a politikai pártok valamelyikében kezdték el, de akik számára hamar nyilvánvalóvá vált a roma pártok tartós erőforráshiánya, illetve a különböző felfelé való mobilitási pályák elzártsága.

Hogyan került az X nevű szervezethez?

Amikor ott voltam a keresztény-demokrata pártnál (Partidul Creştin Democrat al Romilor-GR), jöttek ettől a szervezettől, hogy szükségük van valakire, aki a roma közösségekben a terepmunkát végezze, hogy közvetítő legyen az alapítvány és a közösség tagjai között (az interjúban, románul: „*facilitator comunitar*”). [...]

Miért nem maradt a pártban?

Én ott kolozsvári elnök voltam 1990 és 1991 között, de nem lehetett velük beszélni. Azt mondtam, „ha nem lehet veletek megérettetni, hogy ezzel nem oldtok meg semmit, hogy csináljátok ezt az útlelél-bizniszt, inkább szedjünk be tagdíjakat, szervezkedjünk, s akkor lesz pénz is hosszú távra”. S aztán ki is alakult egy konfliktus, ott voltak a Bufniţások, azok mind csak magukat és egymást akarták elnöknek és vezetőknek tenni, s velük szemben ott voltak azok, akik képzettséggel rendelkeztek, mesterek vagy középfokú iskolázottak. Ezek a Bufniţások nem értettek a politikához, mégis, ha tanultál, tudod, hogy kell a hatóságokkal beszélni, mit kell csinálni. S akkor azt mondtam, hogy ha nem engedik, hogy azok csinálják a dolgokat, akiknek van valamilyen képzettsége, akkor elmegyek. S elmentem.

Meddig dolgozott az X nevű szervezetben?

1997-ig, rengeteget tanultam, s végül is azt csináltam, amit szerettem.

Miért jött el?

Ja, nem én jöttem el, a szervezet ment el Romániából, s így nem volt rám több szükségük. De mielőtt elmentek volna, azt mondták az alkalmazottaknak, hogy aki csinál magának egy alapítványt, annak adnak támogatást, infrastruktúrát. Volt egy barátom, ő magyar, jogot végzett, de azért én is tudtam, hogy mit kell csinálni, az X-ék adtak egy számítógépet, egy íróasztalt, egy szekrényt, épp hogy el tudtunk indulni...” (D., 41 éves, civil szervezeti elnök)

Hogyan alapították meg a szervezetet?

Nagyon nehezen alapítottuk meg, de főleg annak hatására hoztuk létre, amit terepen láttam, azalatt, amíg a politikában voltam. Valami konkrétan kategorikusan szükség volt. Nem lehetsz ki, hogy hazudj nekik, csak politika, politika, de nem adsz nekik semmit, vagy viszel nekik két zsák rongyot. S mindenütt, ahol jártam, a közösségekben, kérdeztem őket, hogy kb. mire lenne szükségük. Tudtam, hogy nagyon sok a probléma, de hát hogy melyek a legsürgősebbek, mi foglalkoztatja őket. „Ez és ez”, mindenki elmondta. Én ezeket lejegyeztem, s azt mondtam, „hozunk létre egy szervezetet”. S létrehoztuk, de nagyon nehezen, saját pénzből. De még azelőtt a

fiam tanult egy évet Bukarestben, s segítette őket az ottani szervezet, úgyhogy ő is tudta, hogy né, ezt kell, s hogy kell csinálni.” (A., 51 éves, politikus és civil szervezeti vezető)

Az előzőleg politikában dolgozó, majd a civil szféra felé forduló egyének frusztráltága nem minden esetben anyagi természetű, hanem a hatalomból való kizártság érzésének tulajdonítható. Az akkoriban működő több roma párt közül mindenik erőforrás-hiánnyal küzdött: az államtól kapott támogatás nem elégítette ki a szükségleteket, nem tette lehetővé a politikai tevékenység egész skáláját. Minden szervezetben csak néhány tisztviselő kapott fizetést, többnyire csak azok, akik más jövedelemforrással nem rendelkeztek. A roma pártok néhány tagjának úgynevezett „útlevél-ügyletei” minden interjúalany beszámolójában megjelennek, ez azonban egy olyan illegális, a hatóságok által több ízben is szankcionált tevékenység, marginális erőforrás volt, mely kevés egyént implikálhatott: a bizalmatlanság, de magának a „piacnak” a végessége miatt sem volt arra lehetőség, hogy ezekben bárki részt vegyen. Azok az egyének tehát, akik nem tartoztak a kezdeményezők belső hálózatába, már nem léphettek be ezekbe az „ügyletekbe”. Ennek negatív következménye volt mind a hálózaton kívül rekedt egyén esetében, aki ekként jelentős jövedelemforrásból maradt ki, mind pedig a teljes szervezet esetében, amely képtelen volt teljes tagságát és alkalmazottait saját, szervezeti céljaira mozgósítani. Az illegális ügyletekben részt nem vevő egyének így sem gazdasági, sem intellektuális vagy politikai tőkét nem tudtak szerezni.

Míndközben azonban sikerült kialakítaniuk egy olyan kapcsolathálót, illetve olyan politikai, adminisztrációs, bürokratikus ismeretekre tették szert, amelyek együttesen lehetővé tették számukra azt, hogy önálló civil szervezetet hozzanak létre. Önmagában egyébként sikertelen politikai tevékenységük folyamán szembesültek a többségi, *mainstream*, állami politikai intézményekkel, tudomásul vették és interiorizálták ezek – a „roma problémával”, ennek megoldásával szembeni – elvárásait, a helyzet új interpretációját dolgozták ki vagy megtanulták azokat a definíciókat, amelyeket a többségi politikai szereplők előzetesen megalkottak.

A KOLOZSVÁRI ROMA ELIT TIPOLÓGIÁJA

1. A kezdeményezők – a kapcsolati és a kulturális tőke birtokosai

A kezdeményezők körének, csoportjának összetétele sajátos jellegű: azok az egyének hozták létre helyi szinten az első szervezeti, intézményes keretet, akik közös szocializációs múlttal, s ebből kifolyólag közös érték- és normarendszerrel rendelkeznek. A kezdeményezők körének egyik lényeges, az interjúk során referenciapontként gyakran visszatérő alcsoportja az úgynevezett *Buŋnișasok* köre.

A romák politikai, majd az erre ráépülő, ebből kialakuló civil szerveződésének első mozzanatában a kialakuló elit rekrutációja és szelekciója párhuzamosan több típusú tőke birtoklását feltételezi.

A Buŋnișa-csoport

Az 1989. decemberében, 1990. januárjában kialakított intézményi keretek valójában egy szűk, 5-6 tagú csoporthoz fűződnek. Ennek a körnek, s az elkövetkező néhány hónapban hozzájuk csatlakozóknak a szocio-professzionális profilja sajátos jegyeket mutat. Alapvetően három tí-

pusú tőkét tekinthetünk rekrutációs kritériumnak a roma politikai struktúrák kialakításának ezen első mozzanatában: a társadalmi, az intézményesült, vagyis a címekben, titulusokban, pontosabban iskolai végzettség formájában objektíválódott és végül az előzőhöz szorosan hozzákapcsolódó, valójában abból következő inkorporált kulturális tőkét. E két aspektus, két tőkeforma egymással párhuzamosan, illetve adott esetben egymás hatását erősítve járult hozzá a szelekcióhoz. Az inkorporált kulturális tőke, vagyis a sajátos ismeretek köre ebben a fázisban kisebb szerepet kapott.

A közös szocializációs múlt, s az ehhez kapcsolódó közös érték- és normarendszer 1989 előttre nyúlik vissza. Az első kolozsvári politikai szervezetek olyan személyes kapcsolathálóra épültek, melyek összekötői a közös gyermekkori tapasztalatok és ezek helyszíne. Mindannyian az úgynevezett Bufnița negyedben – a városrész neve magyarul *baglyot* jelent – születtek és nevelkedtek. Ez a lakóhely sehol, a kolozsvári archívumok, levéltárak egyikében sem jelenik meg ilyen név alatt. Maga az elnevezés a mostani „Kis Dallas”, „Dallas”, (Kolozsváron, a Byron utcában, illetve a Pataréten) – de hasonló módon más településeken a „Texas”, a „Ghaza”, (Balánbánya); „Congo” (Nagyszeben), „Brazil” (Szilágynagyfalu), „Katanga” (Marosvásárhely) – „roma gettók-nak” adott gúnynevekkel – lényegében stigmákkal – cseng össze⁸ Interjúalanyaim visszaemlékezése alapján a Bufnița-városrész lakóinak zöme roma volt, s a családok nagy része a környező falvakból származott. 1963-ban a városi önkormányzat döntésére az itt épült összes házat lebontották, a családokat pedig egy lakrészes szociális lakásokba költöztették, szétszórva a negyed lakóit Kolozsvár több pontjára, döntően a perifériára.

A közös gyermekkori színhely (a Bufnița-telep) – s a fizikai tér egyben társadalmi tér is, melyben a külön roma gyermekek számára elkülönített iskolának, s az egész fizikai környezetnek, ennek minden elemének jelentése van – olyan közös szocializációs háttérrel jelentett, mely közös értékek és normák interiorizálását, valamint a többségi társadalomba való *integrációt* tette lehetővé, az általa felkínált „játékszabályok” elfogadásával.

Ez a csoport-hovatartozás két lépcsőben aktivizálódott és vált használható, mozgósítható kapcsolati tőkévé, tekintve, hogy 1989-et megelőzően a hálózat tagjai nem erősítették meg egymáshoz fűző viszonyaikat, nem találtak ki különböző intézményesítési rítusokat (amint az a tradicionális közösségek tagjai számára például a cigánybál volt az egyetlen olyan esemény, amelyet a romák a szocializmus ideje alatt identitásuk, etnikai hovatartozásuk kifejezésére felhasználhattak), vagyis 1989 előtt megszakadt a kapcsolat. Ennek ellenére a rendszerváltást követően a pusztán ismeretségek mégis aktivizálhatók voltak, s társadalmi tőkeként működtek.

Az iskolai végzettség mint kulturális tőke hasonló intenzitású, de csak az előbbire ráépülő rekrutációs kritérium volt.

Önt ki nevezte ki?

A Liga részéről B. volt ott és G., ők is Bufnițások, s akkor úgy határoztunk, hogy mivel valaki kellett képviselje a szervezetet, hogy én mégis mester voltam, akárhogy is, volt valamilyen iskolám, középszintű képzettségem. S akkor első fázisban engem javasoltak, s tartottunk egy

8. A Bufnița tulajdonképpen néhány utcányi, sőt, gyermekkori emlékek alapján szinte egy egész falu-nagyságú szegény városrészt jelentett a kolozsvári Irisz-telepen belül, a város észak-keleti részén, a Szamos bal partján. A Bufnițát délről a Szamos, keletről a Kajántói Völgy, valamint a Byron-utca, nyugatról a Téglaglyár, északról pedig az Avas-utca által képzett vonalak határolták be (a Megyei Tanács urbanisztikai alkalmazottjával készített interjú alapján).

gyűlést, megbeszéltük az emberekkel, s ők benne voltak.” (C., 47 éves, a Roma Párt tisztségviselője).

Az első szervezet alapításában résztvevők státusa gyakorlatilag azonos volt, maga a megtett életút is számos hasonlóságot mutat: elsőgenerációs kolozsvári lakók, szakképzett munkások, s akik számára mind a városi státus, mind a szakképzettség intergenerációs, felfele irányuló mobilitást jelentett.

A kolozsvári elit-képződés első hullámában rekrutált egyének, a *kezdeményezők* e csoportja által leírt életpályák számos hasonló elemet tartalmaznak. Társadalmi mobilitásuk a 60-as évekre nyúlik vissza: a struktúraváltozás következtében adottak lettek számukra azok a feltételek, amelyek mellett kiléphettek azokból a kényszerpályákból, amelyeket a többségi társadalom, mint sajátos „roma tradicionális tevékenységeket” számukra kijelölt és fenntartott. Ez ebben a periódusban elsősorban a kötelezővé tett iskoláztatás révén valósult meg. A strukturális mobilitás, az iskoláztatás, azaz a kulturális tőke révén történő felfelé mobilizálás és státuszjavítás – interjúk tapasztalataink alapján⁹ – azokban a roma családokban vált kívánatos életúttá, amelyekben nem rendelkeztek olyan felhalmozott, tradicionális jellegű, társadalmi, szimbolikus, vagy hagyományos mesterségből származó gazdasági tőkével.

A Bufnița–csoport tagjai tulajdonképpen *integrált* roma családokból származnak, ezen túlmenően pedig olyan ismeretek voltak, melyek nélkül a romániai adminisztratív és politikai szférában lehetetlen lett volna a tájékozódás.

Az első roma politikai struktúrák létrehozói között vannak olyan egyének is, akik tisztséget viseltek a kommunista pártban vagy valamely másik állampárti szervezetben, s ha ez nem is jelentett aktív politizálást – tekintettel arra, hogy beszerzésük minden esetben a szakmában elért magas funkciókból következett –, mindenképpen olyan jártasságot alakított ki, amely a későbbiekben felhasználható, a politikai-adminisztratív mezőben nélkülözhetetlen ismereteknek minősültek.

2. A közép- és felsőfokon képzettek csoportja

A kolozsvári roma politikai szervezkedésben, ennek első hullámában tulajdonképpen senki sem vett részt azok közül, akik a városban élnek, egyetemi vagy elméleti középiskolai végzettséggel rendelkeznek.

A felsőfokú végzettségűek csoportját, a tágabban értelmezett kolozsvári roma elit minden tagja által észlelt törésvonal választja el az alsóbb fokon képzettektől. Annak ellenére, hogy a kolozsvári roma elit politikában vagy civil szférában tevékeny tagjai olyan hálózatokat alkotnak, melyekben a kapcsolattartásnak szabadidős jellege is van (szerves része például a politikai szférában dolgozó elit köztudatában az a kávéház, melyben változó rendszerességgel találkoznak, s mely általában az informális egyeztetések, alkuk helye is), ezekben az egyetemi végzettségű elitek nem vesznek részt. A távolmaradás folytonosan, újra és újra megerősített csoportképző erő, de ugyanakkor *norma* is, amennyiben ez egyfajta elvárásként fogalmazódik meg az elit egyetemet végzett tagjaival szemben. A cigánybálok 89-et megelőzően és követően egyaránt fontos terepe és helyszíne volt a hálózatok, kapcsolatok megerősítésének, s ugyanakkor lényeges *szoci-*

9. Ennek hangsúlyozása lényeges, egyrészt azért, mert megállapításom nem statisztikai jellegű, s erre annál kevésbé van lehetőség, hogy a volt rendszer ideológiai meggondolásokból nem tette lehetővé rétegződés-kutatásokat.

aliziációs közeg is volt (tekintve, hogy az egyébként atomizálódott – úgymond „*tömbházakba szétszórt*” (A., 51 éves) – roma közösségek tagjai számára, mégsem vett részt egyetlen diplomás roma egyén sem ezeken.

A létrehozott intézményes politikai struktúrákban dolgozó elit tagjai legitimitásukat nem „alulról”, vagyis az általuk képviseltek, a szavazók körében akarták megalapozni, hanem egy olyan stratégiával, melynek lényege önmaguk és szervezetük a többségi politikai erőkkkel való elfogadtatása. Ezért meggyőzési, toborzó kampányokat nem „lefele”, hanem „kifele” irányították: legitimitásukat úgy próbálták kialakítani és megerősíteni, hogy felsőfokú végzettséggel rendelkező tagokat próbáltak maguk közé beintegrálni:

Mikor kezdte el politikai tevékenységét?

Kilencven valahányban... De nehéz kérdést tett fel! Azt az időszakot lehetőleg teljesen törölni szeretném az életemből.

Részt vett azon a találkozón 90-ben a CFR (Vasutas) Klubban?

Nem, nem voltam jelen, de a testvérem ott volt azon a találkozón, s mikor hazajött, mondta, hogy „mindenki rólad beszél ott, miért nem jössz?” Mondom, „nem megyek, nem akarok menni...”, s sajnálom, hogy nem hallgattam a megérezéseimre akkor.

Mit gondol, ki ismerhette Önt akkor?

Azt hiszem, őszintén szólva, akkor csak a megkötött kutyák nem ismertek. A sporton keresztül elég nagy népszerűsége tettem szert, sokan ismertek akkoriban. S aztán a testvérem noszogatóására, s még jött ez is, az is, hogy „gyere, gyere, mert jó dolgok készülnek ott, vannak ott emberek, mégis, mérnök vagy, másképpen néznek rád...”

Miben állt politikai tevékenysége?

A pártot úgy hívták, hogy PDCR, Partidul Democrat-Creştin al Romilor¹⁰... Csak egy pártot kellett volna létrehozni, de hát mindenki vezető akart lenni. Akkoriban 90-ben még nagyon jó perspektíváik voltak a cigányoknak, hogy megoldják a problémáikat, hogy betehessenek embereket különböző pozíciókba, hogy legyenek képviselőik. Ezek olyan lehetőségek voltak, amiket a kormány nyújtott, hogy legyen jobb az együttműködés a különböző etnikumok között, a különböző intézmények szintjén. Tulajdonképpen én azt mondtam, „rendben, legyen meg minden csoportnak a maga vezetője, hisz a kultúrája is más mindeniknek, de amikor valami szervezkedésről vagy választásokról van szó, akkor egyesülni kell”. De nem értik. S még most is ezen a szinten vannak, s ráadásul Bukarestben sem nagyon akarták azt, hogy nehogymás foglalja el a funkcióikat.

Nekem inkább mindig ki kellett állnom, hogy én képviseljem őket, engem küldtek, hogy „menj te, menj te”, biztos azért, mert mérnök is voltam.” (F., 43 éves, az egyik párt volt tisztségviselője).

„Amikor meglátták, azt mondták, „na kész, ez jó, ennek van iskolája”. Akkoriban még nemigen voltak, ma már vannak egyetemisták, ma már megjelentek. Odahívtam magához a rendőrpáncsnok, mondom, „uram, én nem akarok részt venni, akarom őket segíteni, de nem...” Azt mondja, „nem, nem, mert maga...” Na jó, megválasztottak engem, C.-t, J.-t, K.-t, az mérnök volt az Electrometalulnál, még egyet, aki most Amerikában van, annak megvolt az érettségi-

10. A Romák Kereszténydemokrata Pártja

je, egy nőt is, azt azért vettük be, mert megvolt a líceuma is, meg az érettségije is. Adtak egy székelyet, a parancsnok, amikor látta, hogy képzett, tanult emberek vagyunk, ott adott az ő épületükben, a Prefekturában, a 13-as szobában. (E., 55 éves, civil szervezeti elnök, az egyik politikai párt volt elnöke)

A felsőfokú végzettségű romák a politikai életbe való belépésük mérlegelésekor valójában egy tudatos stratégiát követtek. Nyilvánvalóvá vált, hogy az iskolázottság, a kulturális tőke nagyon kedvező árfolyamon volt konvertálható politikai tőkére, presztízssre, vagy általában azokra a javakra, melyeket a politikai szférába való belépés nyújthatott. Az egyének döntését azonban ez kevésbé befolyásolta, politikai szerepvállalásuk alapvetően – s ez tulajdonképpen a szakmailag képzett, mesterképzésen résztvevő romák esetében is érvényes – a nem roma körökre jellemző foglalkozási és szakmai struktúrákba való integráltságuktól függött. Kicsi volt annak a valószínűsége, más szavakkal, hogy egy mind szakmailag, mind anyagilag, a jövedelem, s az elismerés szempontjából kielégítő munkahellyel rendelkező roma a politikai szférába lépjen. Ebben a tekintetben – véleményem szerint – lényeges különbségek vannak a romániai magyar, a roma és a román politikai élet szerveződése és professzionalizálódása tekintetében. Míg a magyar és a román politikusok számára tevékenységük mind szimbolikusan, mind anyagilag nagyon jövedelmező, s így a társadalomban más foglalkozásokhoz képest fontos felfelé mobilizálási pályává válhat, a roma politikai szféra esetében ez nem érvényes. Interjú tapasztalataim szerint Kolozsváron a roma politikai tevékenységbe való integrálódás *kényszerpálya* volt azok számára, akik belépésük pillanatában minimálisan voltak integráltak a foglalkozási struktúrában, de akik rendelkeztek olyan kulturális vagy kapcsolati tőkével, mely a politikai pálya elkezdését lehetővé tette számukra. A roma politikai szervezeteket megalakulásuktól kezdve állandó erőforráshiány jellemezte: az állam a választó támogatottságnak a hiányában, a gazdasági elit pedig a befektetés megtérülési esélyeinek hiányában nem támogatta. Ezzel magyarázható, hogy a pártok erős kapcsolathálóval rendelkező tagjai ezt az intézményes keretet illegális tevékenységek folytatására használták fel.

A politikai tevékenység a romák számára – kolozsvári esettanulmányom alapján – önmagában nem nyújtott, nem alakított ki felfelé való mobilizálási pályát. Nem volt a kulturális, gazdasági vagy kapcsolati tőkével rendelkező romák számára újabb lehetőség a különböző típusú tőkék felhalmozására.

A politikai szféra a romák esetében sajátosan strukturálta a mobilitási, illetve általában az *elitté válás* esélyeit. Azok számára, akik ezt a mobilitási pályát *a politikai tevékenységgel kezdték*, utána három forgatókönyv vált lehetségessé számukra: 1. a politikai szférában maradás, 2. a civil szervezeti tevékenység, illetve 3. a kilépés. Az opciókat nagymértékben meghatározta az egyének – különböző típusú – tőkével való ellátottsága. A kilépés azok számára vált kívánatosná, akik sikeresen kamatoztathatták eredeti foglalkozási státusukban és pozíciójukban meglévő tőkéjüket. Azok számára pedig, akik kulturális tőkéjüket, szakmai felkészültségüket nem konvertálhatták át előző foglalkozásaikban, de további hasznosítható kapcsolatokkal vagy adminisztrációs jártassággal rendelkeztek, ezek értékesítésére a civil szféra vált alkalmassá. A politikai tevékenység erőforrás-hiányossága miatt nem volt alkalmas olyan tőkék felhalmozására, melyek a politikai mező¹¹ határain kívül is értékesíthetők: a különböző vezetői pozíciók hatalmát, s az ezzel járó

11. Bourdieu a társadalmi mező fogalmát ekként értelmezi: az „egy tevékenységet hivatásszerűen ellátók sikeres mo-

presztízs-tőkének a valós értékét maga a párt határai korlátozzák, az ezeken a határokon átnyúló interperszonális kapcsolatokban értéküket veszítik.

A politikai szereplők rendelkezésére álló három forráskönyv tulajdonképpen még egyvel kiegészül, ezt a munkaidő utáni politizálás stratégiájának nevezem. A *mainstream* gazdaságban vagy foglalkozási hierarchiában megszerzett státusukat, pozíciójukat megőrző egyének egy része az eddigi és jelenlegi erőforrás-hiány ellenére is megőrzi a párton belüli jelenlegi státusát abban a reményben, hogy mind a tágabb politikai kontextus, mind a következő választások olyan változásokat eredményeznek a roma politikai szféra struktúrájában, melyek hatására az itt birtokolt pozíciók és tőkék más piacokon is, a párton kívül is hasznosíthatókká válnak. Ez a stratégia egyébként több olyan egyén számára is elfogadható volt, aki párhuzamosan a civil szférában is dolgozni kezdett. Feltehetően ez is a roma politikai élet – a választások során elmaradt szavazatokban mérhető – sikertelenségének egyik oka, nevezetesen a professzionalizálódás útjában álló akadályok, melyek közül az egyik éppen a politikai tevékenységbe való beruházásra való hajlandóság és motiváció hiánya.

3. A roma civil szervezetek

A roma civil szervezetekben kialakult elit rekrutációja a fentiekben vázolt forráskönyvek ellenére nem csak egy pályán megy végbe: ez az elit tagjait nem kizárólag a politikai szférából rekrutálja. Formálisan a civil szférában olymódon alakult ki az elit, hogy a kulturális tőke működött szelekciós kritériumként. Az iskolai végzettség vagy az elsajátított ismeretekben megtestesülő tőke ennek ellenére önmagában nem biztosított birtokosai számára versenyképességet a civil szférában elfoglalható elit-pozíciók megszerzéséhez. A kolozsvári roma civil szféra a weberi „*kifélé zárt*” *társadalmi kapcsolat* fogalommal írható le: „...értelmi tartalma vagy érvényes rendje kizárja, korlátozza vagy feltételekhez köti a részvételt” (Weber, 1987:68). A „bezárkózásnak” elsősorban célracionális indoka van: az erőforrások korlátozottsága, illetve a kialakított, rendelkezésre bocsátott és elfoglalható elit-pozíciók száma olyan, nem nyilvánosan megfogalmazott, de az interakciókban résztvevők számára egyértelmű szelekciós kritériumok bevezetését teszi szükségessé, melyeket, a mezőt eredetileg kialakító és működtető hálózat tagjai definiálnak. Más szóval, a kulturális tőke szükséges, de nem elégséges feltétele az e mezőbe való belépésnek, az egyéneknek olyan kapcsolati tőkére van szüksége, mely sajátos értékrendet, szocializációt, a közös és kötelező játékszabályok elsajátítását jelenti. Ezek a szelekciós mechanizmusok latensen működnek, s a civil mező tagjainak közös tudását képezik, miközben a mezőben résztvevő egyének kifele, a nyilvánosságban az általuk birtokolt – formálisan az egyetemi képzés révén megszerezhető – kulturális tőkével legitimálják kiváltságos elit-pozícióikat. A legitimációs stratégia sikerességét és hatékonyságát bizonyítja az is, hogy a kolozsvári roma elit belső tagoltsága ellenére teljes konszenzus létezik a „legitim elit” kategóriájára (és ennek a civil szervezeti elittel való azonosítására) vonatkozóan¹².

nopolizálása e tevékenység felett” (idézi Pokol, 1999:318), a „pozíciók vagy posztok strukturális tereként” definiálja, melynek egyrészt általános, s csak itt érvényes törvényei vannak, s melyben specifikus értékek szerinti, hatalomért folytatnak harcot a mező tagjai (uo.). Minden mező behatárolja adott típusú tőkék értékének határát: az akadémiai címeknek, titulusoknak például csak az akadémiai mezőben van konvertálható értéke.

12. A Roma Közösségek Erőforrásközpontjának egyik manifeszt célja egyébként a roma elit kialakításának elősegítése és támogatása, ennek érdekében külön projektek, programok készülnek ilyen célból – ezzel, az „*elitképzés*”, megnevezéssel.

A civil szervezeti tevékenység gyakorlatilag az egyedüli mező a kolozsvári roma elit számára, mely valós, vagyis bármely más társadalmi mezőben is értékesíthető – gazdasági, szimbolikus vagy presztízs- és kapcsolati tőkék felhalmozását teszi lehetővé. Olyan pályát tud tehát kialakítani és a résztvevők rendelkezésére bocsátani, melyben adottak az egyéni felfelé való mobilizálás feltételei. Ez mindenekelőtt a szervezet vezetőinek rendelkezésére álló erőforrások volumenének tulajdonítható.

A civil szervezeti elit sajátos csoportját alkotják az *egyetemi hallgatók* vagy *diplomájukat a közelmúltban (az elmúlt 2 évben) megszerzett* egyének. Az állami egyetemeken alkalmazott, úgynevezett pozitív diszkriminációs politika révén olyan roma, felsőfokú képzettséggel rendelkező fiatalok válnak elitté, akik egyetemi éveik alatti szakmai szocializációjukban a civil szervezeti elit által képviselt *szerepdefiníciókat, szerepelvárásokat* interiorizálják. Interjúm tapasztalataim alapján a diákok nagy része integrált, középosztályosodó családokból származik, és olyan szocio-demográfiai háttérrel rendelkezik, mely mind anyagilag, mind a normaként működő életpálya-elképzelések tekintetében megteremti a felsőfokú végzettség megszerzésének lehetőségét.

A kulturális tőke, a megszerzett diploma önmagában azonban nem elégséges feltétele a civil szférába való belépésnek. Az egyetemi képzéshez kapcsolódó úgynevezett szakmai szocializáció (vagyis a szakmai gyakorlatok, az adott mező specifikus értékeinek és normáinak az elsajátítása) folyamára tehető: ekkor, vagyis az egyetemi évek alatt tehetnek szert vagy mozgósíthatják a hallgatók azt a kapcsolati tőkét, ami a civil szférában való pozíciószerzés elengedhetetlen feltétele.

A KOLOZSVÁRI ROMA ELIT MŰKÖDÉSE. KÖVETKEZTETÉSEK

A kolozsvári roma elit kialakulásának első szakaszában az úgynevezett *Bufnița-csoport* képezte a hálózat „kemény magját”: tagjai olyan szakképzett, a többségi professzionális hierarchiába integrált munkások, akik mind a hagyományos roma, mind pedig a többségi életvilágban való tájékozódás készségével rendelkeztek. A csoport tagjai a rendszerváltást megelőző időszakban olyan egyéni – de a társadalmi és gazdasági struktúra által lényegesen meghatározott – mobilitási pályán mozogtak, mely a 89 utáni elitté válást lehetővé tevő tőkeformák birtokába juttatta őket. Az elitnek ez a csoportja a rendszerváltást megelőző időszakban nem rendelkezett hatalommal, illetve nem volt olyan erőforrások birtokában, melyek elosztásáról gondoskodhatott volna, vagyis nem volt elit. Az a kulturális, kapcsolati és gazdasági tőkevolumen azonban, ami a roma populáció marginalizáltságának kontextusában ezeket az egyéneket előnyös pozícióba juttatta, lehetővé tette számukra a demokratizálódás kezdetén zajló politikai szervezkedési folyamatok monopolizálását, kisajátítását és ellenőrzését. A kezdeti periódusban kialakított privilegizált pozícióikat, illetve az ezzel járó hatalmat azonban ezek az egyének csak részben voltak képesek megőrizni. Azok az egyének, akik nem rendelkeztek a civil szférába lépéshez szükséges kulturális tőkével, mintegy *kényszerpályaként* folytatták politikai tevékenységüket. A politikai mező erőforrás-hiánya azonban – a civil szféra megerősödésével párhuzamosan – akuttá vált, így a *politikai aktorok, s a továbbra is itt működő* elitek fokozatosan elveszítették „effektív”, vagyis döntéshozó és erőforrás-elosztó hatalmukat.

A roma politikai pártok presztízs-vesztésével párhuzamosan a kezdeményezők sorában még meghatározó szerepet játszott *Bufnița-csoport* – mind hatalmát, mind gazdasági tőkéjét tekintve – marginalizálódott a különböző elit-hálózatokban. A *Bufnița-csoport* tagjai azonban nem

tűntek el teljesen a kolozsvári roma politikai elit csoportjaiból. Ez a kezdeti kezdeményező-kör, mely egyszersmind a közösségi szerveződés ideáltípusának, „alulról jövő hálózati szerveződési típusnak” is tekinthető, olyan informális, referencia-csoport maradt, mely működésképtelenné vált ugyan akkor, amikor a központi, állami elit vette át a helyi roma elitképződés mechanizmusainak és szelekciójának irányítását, de továbbra is jelen van a formális politikai pozíciókban. A *Bufnița*–*csoport* még aktív tagjai szétszórta a roma politikai párt tisztségviselői. A helyi elittermelődési folyamatok háttérbe szorultak, amikor a központi politikum létrehozta azokat a helyi pozíciókat, ahol a – Brass terminológiájával élve (1991) – „kollaboráns” elit kapott helyet, ez azonban nem tette lehetővé az állami elit számára a helyi – jelen esetben a kolozsvári – elittermelődési folyamatok teljes ellenőrzését. A helyi roma elit különböző csoportokból áll, az egész mezőny ezek laza hálózataként működik, bizonyos értelemben „politikai előtti állapotokat” hozva létre, nem beszélhetünk a legitimitásoknak egy jól meghatározott rendszeréről, nincs egy integrált mezőny: a *Bufnița*–*csoport* hatalomvesztése többek között – az állami politikum általi ellenőrzésen túl – annak is tulajdonítható, hogy ezek az elitek nem tudják a nyilvánosságot céljaik elérése érdekében használni, nincsenek előre rögzített érdekvérvényesítési, illetve autoritás-szerzési procedúrák.

A roma civil szervezetek, de bizonyos értelemben a politikai szféra aktorainak szerepe, illetve annak jellegzetességei az úgynevezett *etnikai vállalkozó* fogalmával írható le. A terminus maga Barth-nál jelenik meg, mint *vállalkozói szerepkör az etnikai politikán* belül, olyan vállalkozás, melynek lényege az, hogy „etnikai csoportokat közös cselekvésre mobilizáló vezetők politikai vállalkozást folytatnak” (Barth, 1996:4-5). Olyan mobilizációról van szó, mely nem a csoport kulturális ideológiájának vagy a népakaratnak a közvetlen kifejeződése. Az etnikai vállalkozó fogalmának kidolgozása csak annak az etnicitás-megközelítésnek a kontextusában érthető meg, melyet Barth 1969-ben *Ethnic groups and Boundaries* című tanulmányában dolgozott ki, s melynek lényege az etnicitás fogalmának újragondolása. Az etnikai identitás társadalmi csoport kérdése, a kulturális különbségek társadalmi szerveződésének problémája. Más szavakkal, az etnicitás elemzésekor nem az ezzel azonosított kulturális elemek és sajátosságok a lényegesek, hanem a határképződés, a „mi és ők” szembeállításának kulturális különbségek formájában történő megfogalmazása. Olyan társadalmi folyamatokról van szó, mely a tagság és kizárás, a besorolás és önbesorolás révén folyamatosan, újra és újra meghatározódnak és megerősödnek a különböző etnikai csoportok közötti határvonalak.

Azzal, ahogyan a politikai, mind a civil szervezeti aktorok elfogadnak és megerősítenek, újratermelnek bizonyos a „mi és ők” dichotómiáját megerősítő szempontrendszert, s ahogyan a képviselt etnikai csoport kultúrájának jegyeit kiemelik azért, hogy ezt a szembenállást megerősítsék, illetve az etnikai csoport belső kohézióját, egységességét hangsúlyozzák, egyszersmind az etnikai vállalkozó szerepkörét vállalják fel. Márpedig a civil szférában elitté váltak számára ez annál is inkább egy *gazdasági vállalkozás* jelentését hordozza, hogy a romaság szociális komponenseinek, illetve a többségi társadalom által kialakított definícióik elfogadásával jelentős gazdasági tőke birtokába jutnak.

A kolozsvári, de tulajdonképpen maga az országos szinten szerveződő roma etnikai elit nem írható le a hatalmi rendszerekre jellemző piramis-modellben. Mind Brass (1991), mind pedig Brubaker (2001) nyomán elmondható, hogy ennek az elitnek a működése egyfajta mező-modellben érthető meg, egy olyan struktúrában, melyben az aktorok nem egy vertikális – egymással alá- és fölérendeltségi viszonyban –, hanem egy horizontális dimenzióban helyezkednek el.

Ebben a mezőben az aktorok mozgásterét elsősorban a központi hatalom, az állam szabja meg, olyan erőforrásokat bocsátva rendelkezésükre, mint például az adminisztrációban elfoglalható helyek és pozíciók.

A roma elit – többségi politikusok által – hivatalosan elismert, s tárgyalópartnerként elfogadott tagjai tulajdonképpen azok az egyének, akik a roma civil szférában váltak elitté. A roma civil szféra – a kolozsvári esettanulmány alapján – a romániai civil társadalomba beágyazott, betagozódott *alrendszer*. A civil szférában elitté vált roma *etnopolitikai vállalkozók* által elfoglalt pozíciók és státusok rendszerét viszont – a szféra működtetését, valamint a támogatási rendszert tekintve – a *többségi politikai elit hozta létre* azzal a céllal, hogy egyfajta *átfordító közeg*, közvetítő szféra jöjjön létre a többségi társadalom és egy marginális, problematikusként kezelt etnikai csoport között. Azt a népszerűséget viszont, mellyel ennek az etnikai vállalkozói kategóriának közvetítenie kellene, a többség egységesnek tekinti (ezt a jelenséget nevezi Brubaker „csoportizmusnak”, *uo.*). Maga az egyetemi pozitív diszkriminációs politika is ilyen lépésként értelmezhető, melynek révén a román politikum olyan, non-profit szférában hatékonyan működő elit kialakulását teszi lehetővé, mely képes a „roma kérdés” többség által megfogalmazott definícióját, s az ilyen alapon kidolgozott megoldásokat a roma közösségek előtt legitímen képviselni és érvényesíteni. Ilyen értelemben a civil szférában működő roma elit kialakulási mechanizmusa nem a többségi társadalom elitjének kialakulásával *párhuzamos*, és ugyanakkor *autonóm* volt, hiszen ebben a célracionális alapon, pragmatikusan létrehozott struktúrában létező mobilitási pályákat nem ők maguk ellenőrizték.

A roma etnopolitikai vállalkozók esetében tehát nem egy párhuzamos társadalom elitjének saját hierarchikus struktúráján belüli mobilitásáról van szó, és egy olyan mobilitásról, ami a társadalmi normák és az erre vonatkozó konszenzus által elfogadott töketípusok alapján történik, hanem egy olyan marginális társadalom képviselőiről van szó, amelynek számára a többségi társadalom elitje jelöli ki a mobilitási pályákat.

A központi hatalom által kijelölt helyi és országos politikai és adminisztratív pozíciók betöltői úgynevezett *átfordító közegként* működnek, megvalósítva egyúttal a domináns politika kisebbségek feletti ellenőrzését. A romániai állami elit által megfogalmazott célok „lefordítva” kerülnek a roma etnikai csoport elé, így a megoldandó „sajátos roma problémák” definiálása azonban a domináns elit kompetenciájába kerül. Az állam, amikor elfogad bizonyos romákat tárgyalópartnerként, hogy ellenőrizze őket – Kolozsvár példájánál maradván – nem számol a helyi, lokális roma elit csoportjai között végbemenő alkufolyamatokkal, melyek eredményeképpen a helyi kezdeményezők, a közösségi önszerveződés útján hatalomra került vezetők továbbra is őrzik pozícióikat. Az egyelőre tényleges hatalom híján működő, „üres” roma párti tisztségek betöltői számára a kormány által kidolgozott „Roma Stratégia” jelenti a legközelebbi kitörési pontot, a helyi közigazgatási intézményekben kötelezően létrehozott pozíciók megpályázásával, illetve a rekrutáció folyamatainak ellenőrzése révén.

FORRÁSJEGYZÉK

- Achim, Viorel (2001) *Cigányok a román történelemben*. Budapest: Osiris Kiadó
- Ágh Artilla (1995) „A demokratikus tradíció feltalálása”. In *Kultúra és közösség*, 40.-75. MTA Szociológiai Intézet
- Bárány Zoltán (1998) „Ethnic Mobilization and the State: The Roma in Eastern Europe”. In *Ethnic and Racial Studies* 21/2
- Barth, Fredericks (1969) (szerk.) *Ethnic Groups and Boundaries*. Oslo: University Press
- Brass, Paul (1991) *Ethnicity and Nationalism. Theory and Comparison*. London: Sage Publications
- Brubaker, Rogers (2000) „Minorităţi naţionale, state naţionalizatoare şi patrii naţionale externe în noua Europă” (*Nemzeti kisebbségek, nemzetalkotó államok és külföldi nemzetállamok az új Európában*). In Magyar-Vincze Enikő, Quigley, Colin, Troc, Gabriel (szerk.) *Íntálniri multiple. Antropologi occidentali în Europa de Es*. Kolozsvár: EFES
- Brubaker, Rogers (2001) „Csoportok nélküli etnicitás” In *Beszélő* 7-8. szám
- Csepeli, György, Örkény, Antal, Székelyi Mária (1999) *Becaming Roma* In *Kritika*.
- Kligman, Gail (2000) *Politica duplicităţii. Controlul reproducerii în România lui Ceauşescu*. (A képmutatás politikája. A népegyzsaporulat ellenőrzése Ceauşescu *Romániájában*) Bukarest: Humanitas
- Liegeois Jean Pierre, Gheorghe, Nicolae (1997) „Rromii – Minoritate europeană”. (A románok Európa kisebbsége”) In *Romathan* 1
- Lucassen, Leo (1991) „The Power of Definition, Stigmatisation, Minoritisation and Ethnicity Illustrated by the History of Gypsies in the Netherlands” In *The Netherlands Journal of Social Sciences*, 1, 27 (2), p. 80-91
- Málnai Pál (1996) *Mi a politika?* Budapest: Osiris Kiadó
- Péter László (2002) „Az Aranykorszak örökösei?” A politikai szellem fenomenológiája. Tanulmány a romániai átmenetről a kolozsvári BBTE diákjainak politikai kultúrája példáján. WEB.1.
- Pokol Béla (1999) *Szociológiaelmélet*. Budapest: Rejtjel Kiadó
- Pons, Emanuelle (1999) *Ţigani din România. O minoritate în tranziţie*. (*Romániai cigányik: egy kisebbség átmeneti helyzetben*) Bukarest: Compania AltFel Kiadó
- Schaefer, Richard T. (1998) *Racial and Ethnic Groups*. USA: Longman
- Teşliuc, Cornelia Mihaela, Pop, Lucia (1999) „Sărăcie, inegalitate şi protecţie socială” („Szegénység, egyenlőtlenség és szociális védelem”) In Rühl, Cristoph, Dăianu, Daniel (szerk.) *Tranziţia economică în România. Trecut, prezent şi viitor*. (A romániai gazdasági átmenet: múlt, jelen és jövő) The World Bank & CERPE
- Weber, Max (1987, 1. kötet) *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó,
- Zamfir, Elena; Zamfir, Cătălin (szerk.) (1993) *Ţiganiii între ignorare şi îngrijorare (Cigányok [helyzete] a [többség] ignoranciája és az agggódása között*. Bukarest: Alternative

FELHASZNÁLT DOKUMENTUMOK

Centrul Rromilor pentru Politici Publice „Aven Amentza” / Grupul de Lucru al Asociațiilor Romilor: Planul de acțiune „Rromii – 2000/2001”, în sprijinul elaborării și implementării Strategiei Programului guvernamental „Îmbunătățirea situației rromilor”
Strategia Guvernului României de Îmbunătățire a Situației Rromilor ROMÂNIA, Ministerul Informațiilor Publice, București, 2001.